

54 Zsoldos Emese

„S KI AZ A POSZUGYIN?...”

Textuális reprezentációk
hálózata és az önéletrajzi tér
elbeszélésének lehetőségei

Závada Pál *Apfelbaum*:

Nagyvárad, Berlin című

szövegében

„Olyan vagyok, mint egy regény; azok, akik messzi vannak egymástól, de egymáshoz tartoznak, ebben a regényben találkoznak. Minden egy. Nem azonos, nem egyforma. Ami különbözõ, az különbözik. De itt van bennem. Egy.”
(Esterházy Péter: *Hrabal könyve*)

„Fogyatkozik a szeretet, fogy a bizalom.”
(Závada Pál)

A 20. századi Apfelbaum Ádám *regényében* egy 19. századi udvarlástörténet¹ egy még korábbi bukolikus opera dalát rejti magában, s a Goethe által írt librettóból² citált sorok a kreatív olvasói tapasztalat működése által, a szövegek párbeszédés *játéka* révén Závada főhősének kínálhatnak „textuális fogó-dzót”:

„Utad: kezd el,
Hited: vedd el,
Sose bánjad:
Jön utánad
Kései bánat.”³

Apfelbaum Ádám 1937-ben Berlinbe indul, azzal a várankozással, hogy nagy-
ratörõ tudományos és mûvészi ambícióit beteljesíthesse, megszabadulva
zsidó felekezeti kötelmeitõl. Határtalan becsvágygal kísérti meg a minden-
áron való érvényesülés dicsõsége úgy a fasiszta, mint a kommunista politikai
szisztémák hálójában. Fél évszázadot átívelõ útján súlyos ideológiai megal-
kuvásaival együtt sem látszanak teljesülni vágyálmai, ahogyan politikai ha-
ltalmi törekvései is csupán ábrándok maradnak.

Apfelbaum Ádám története mellett segédegyenesként ott áll Madách *Tragédiája*,⁴ az emberi létkérdéseket feszegető ún. emberiségköltmény, alapeszméje szerint az Istentől elszakadt, önmagára támaszkodva cselekvő ember históriája, amely nagy és szent eszmék során át vezeti hőseit a kiábrándulás tragikumától a „bízva bízás” pátoszáig. Az Apfelbaum-
szöveg határozottan alludál és rájátszik a 19. századi drámai költeményre: egyfelől Lucifer és az angyalok utalásai félreérthetetlenül arról tanúskodnak, hogy ismerik Madách művét, amely a „van az írva”⁵ („meg van írva”) fordulat értelmében a Szentíráshoz hasonlóan alapszöveggént olvasható („És ember, angyal, mind, ki csak ráismer / e szavakra, most lelkesen ujjong.”),⁶ továbbá drámai szituációi és helyzetei filmszerűen újra játszhatók („mindig is bírtam ezt a részt”), a kedvenc részei és mondatai újra nézhetők („már vártam”).⁷ Másfelől pedig, a *Tragédia* szövege dekonstruktív gesztussal szétíródik a Závada-műben: az idézett sorok szabadon variálva, alakítva, ironikusan torzítva és függetleníve történeti kontextusuktól, az eredetitől eltérő megszólalókhöz kerülnek,⁸ játékba hozva és új struktúrába emelve, új létformát adva a klasszikus műnek.

A Závada-szöveg egészéről elmondható, hogy olyan új konstrukciót mutat fel, amely több epikai és drámai műfajelemből bricolagemódszerrel alkotja meg azt a hibrid műfajvariánst, amely egyaránt hasznosítja a verses regény, az eposz és a drámai költemény számos sajátosságát. Alapszerkezetét a verses regény műnemi határokat jótékonyan feloldó formája adja, jóllehet drámajelenet-szerűen felépített szövegkorpuszát gondolati felvetések és dilemmák szövik át, a filozófiai létkérdések súlyát, tétjét a prózai műforma világnézeti bizonytalansága viszont kétségkívül erodálja. Az eposz műfaji jellegzetességei közül az *Apfelbaum* az egész közösség számára jelentőséggel bíró, a történeti múltban lezajlott események elbeszélésének eszköztét működteti, ellenben (fő)hőse eltávolodva a kiemelkedő, „nagyszerűkarakter-profil-tól”, az eposzi „nagyformátum” inverzét mutatja fel: a becsvágyó, de gyáva és megalkuvó figurát. A bricolage-technika az idézetek szövegbe építése során is érvényesül, amely ilyesformán egy sokfelé elágazó szövegkontextust hoz létre, a jelölt és jelöletlen szövegközöttség diskurzusát, és ezáltal az irodalmiasság narrátori fókuszát is előtérbe állítja. A bricolage a lehetőségekről szól, az adott séma megbontásával járó játékos teremtésről, amely hozzá- és mellérendeléssel, kiegészítéssel, asszociációkkal új értelemelrendezési módot reprezentál.

A narrátori jelenlét háromféle módon mutatkozik meg a szövegben, és a különböző narratív helyzetek között eltérő kapcsolódási viszonyok figyelhetők meg: a történeteket terelgető extradiegetikus narrátor nézőponti

korlátozottságát több intradiegetikus elbeszélői pozíció beiktatásával oldja fel, valamint korrelatív (metaforikus) relációt kialakítva heterodiegetikus narrációt is alkalmaz. Mindazonáltal a többnézőpontú elbeszélés sem biztosítja a történet(ek) fölötti mindentudást, az első fokú narrátor készen áll arra, hogy „ esetlegesen jutnak napvilágra / vagy lesznek érthetők a részletek. / Hiszen, ha bármit eltakar Apfelbaum / is, ka-
56 lauzoló ördöge is, / marad a képzelet”.⁹ A konzekutív kapcsolódással beékelődő szereplői beszédszólamok többnyire visszatekintő elbeszéléssel alakítják, bővítik a történeti eseménysort,¹⁰ ugyanakkor lehetőségük nyílik egymás megszólalására reagálni,¹¹ illetve azt megszakítani,¹² továbbá logikai-szemantikai átvágással metanarratív kommentárral reflektálni az olvasó előtt látható szövegre:¹³ amiképpen Apfelbaum performatív aktussal két strófát töröltet is a regény hetedik részéből.

Az egyes szám első személyben megnyilatkozó írói-elbeszélői alakzatot autobiografikus jellegű fragmentális önfikcióként értelmezhetjük, azzal a belátással, hogy az életrajzi történeti tényanyag elemeiből építkező megalkotottság a kontextus szövetében szükségképpen fikcionalizálódik, és a szövegben kirajzolódó virtuális szerző önreflexív szegmenseinek epizodikussága és töredezettsége a műben megszólaló szubjektum problematikájához vezet. Az író-elbeszélő által a szövegtérbe emelt kortárs irodalmi mozzanatok elsősorban Réz Pál alakjához és a Holmi folyóirat köréhez kapcsolódnak, a derűs nagyváradi kirándulások és városnézések anekdotái¹⁴ mellett a rezignált „szépirodalmi szellemidézés” egyik berlini strófája Esterházy Péter emlékező soraival¹⁵ idézi fel a testileg elgyötört, erőtlén Petri György csendes, élesen figyelő tekintetét.¹⁶ Visszaemlékezések tanúsága szerint¹⁷ a lap szerkesztőségi napjain Réz Pál egykori nagyváradi életének hol fanyar, hol derűlátó eseményeit felelevenítve,¹⁸ olykor holt költőket és eleven kortársakat plasztikusan megrajzolva mesélte történeteit, és persze „volt, hogy másképp mesélte”¹⁹ azokat, következőleg alakjától elválaszthatatlan a diskurzus közegébe ágyazott folyamatos történetmondás gyakorlata, s a Závada-szöveg ezt a rítust, az *újraelbeszélést* hasznosítja prózapoétikai eszközként. Ennek jegyében a regény célzott irodalmiassága referenciális nyomatékkal leleplezi a negyedik rész gettó-történetének két fikcionalizált elemét: a hamis flekktífusz-járvány ötletének, és az öngyilkosságba kényszerített lány tragikus esetének forrástörténetei a szöveg ötödik részében tárulnak fel,²⁰ két történeti személyhez, dr. Kupfer Miksához, illetve Lakatos Imréhez köthetően. A saját magáról valló virtuális szerző-elbeszélő alakja bár közvetlenül kapcsolódik Réz személyéhez,²¹ a több évtizedet átfogó, és sejthetően tömérdek kis történetet magában rejtő kötelékről nem jelenít meg személyes vonatkozásra, bensőséges kapcsolatra utaló momentumot, a szövegben megmutatkozó érzelmi viszonyulás formája hommage

jellegű, a szerkesztő-irodalmár tágas horizontú életútja iráni nagyrabecsülés és respektus hangján szóló.

Az elbeszélő sajátlagos írói működését két szöveghely explicit utalása jelzi: az első regény rövid nagyváradi epizódjának²² és egy későbbi mű kolozsvári vonatújtjának²³ alkotói szituációja hozza gyanúba a *Závada Pál* írói nevet, s ennek következményeképpen a textusba beékeli a *Jad-viga párnája* 1995-ben kitalált és megírt szövegrészére vonatkozó szubjektív megfontolásokat, valamint a szerző virtuális jelenlétét bejelentve idéz az *Idegen testünk* regényszöveg kezdő mondatából. Egyébiránt ez utóbbi regény elbeszélte berlini színtere, a Collegium Hungaricum és segítőkéz baráti társasága az Apfelbaum- történet részévé válik:²⁴ Raposka Kárli, Flamm Johanka és Weiner Jakab²⁵ vissza-visszatérő beszélgetőtársai és vitapartnerei lesznek Ádámnak, s az *Idegen testünk* regényteréből építkező párbeszédek újrajátsszák a nemzetudat értelmezéséről, a nemzeti hagyományhoz való viszonyról folytatott ideológiai és morális kérdéseket felvető dialógusokat, amelyekben hősünk olykor a magyar fajiság híveként érvelő Flórián Imre katona-diploma megszólalását recitálja.²⁶

Az egyes szám első személyű elbeszélő konstruált alakja az önmegjelenítés asszociációs stratégiája szerint az irodalmi élet mozgásterében 1990 tavaszán jelenik meg,²⁷ s az írói-én alakzata a kialakított szelektációs eljárás működése folytán csupán egy-egy pontszerűen felvillanó emléktöredékként észlelhető az 1990-es és a 2000-es évek időbeliségében,²⁸ majd a 2021. június 6-ai metanarratív bejegyzése („frissen szerzett / térképemre az eddig megírtakból / jelölöm be a gettót az utcák magyar nevével”)²⁹ felveti szerzőségének kérdését, vagy legalábbis a készülő Apfelbaum-szöveg megalkotásában való közreműködését. A megírás folyamatának explicit jelzése két dátumhoz köthető, ám mindkettő jelenbeli *most*-ként szervesült a szövegbe: az olvasóhoz szóló narrátor 2020 őszén kezdi meg Apfelbaum történetének elbeszélését,³⁰ a készülő szöveget ismerő elbeszélő háromnegyed évvel később, 2021 egyik koranyári napján beszél arról, hogy a regényben leírt nagyváradi gettó utcáit keresztül-kasul bejárja bérelt kerékpárjával. Minthogy a nyári kirándulás következő strófája kolozsvári írók felidézett alakjaival népesíti be a Sétateret, arra mutat, hogy a barátaival bringázó elbeszélőt az írói-narrátor alakzataként azonosítsuk, ám szükséges jelezni emellett azt is, hogy önfikcióként felépített heterodiegetikus elbeszélői pozíciója figyelemmel kíséri, reflektál rá és kiegészíti az elsőfokú narrátornak elgondolt elbeszélőt. 2021. június 6-án lakonikusan azt is rögzíti, hogy *most* is „ugyanaz az árnyék” a Kapucinusok zárdafalánál, mint 1940-ben, amikor Apfelbaum Ádám és Luzzi híradós-kamerája rövid pihenőt biztosított a kiutasítandó, rendezetlen állampolgárságú rabok kisebb

csoportjának; ugyancsak a harmadik részben látja el további magyarázattal az Apfelbaum-történetet az egyes szám első személyű elbeszélő, amikor Ádám családjának lakását a Réz-család nagyváradi otthonához kapcsolja,³¹ valamint a Wenders-film aggastyánját Réz idős, nagyváradi költő-ba-
58 rátjához hasonlítja.³² A narratori szintek összekapcsolódásának, különálló szálainak illetően egymásba fonódása, a narratív konvenció szerinti hierarchiájának megbontása az összetett narratíva szövegen belüli határviszonyainak átértelmezését veti fel, a történetmondás és a befogadás keretfeltételeit is érintve.

A bevezetőben említett 18. századi pásztori történetből idézett dal a viszonzatlanság érzésétől elkeseredett szerelmes férfi hangját szólaltatja meg, aki reményvesztett helyzetéből, mindent hátrahagyva útnak indulna, ám kinyilvánított elhatározását végül mégsem teljesíti be, és a szerelmi történet más, szerencsésebb fordulatot vehet. Az idézett vers majd 1843-ban Kierkegaard *Vagy-vagy*-ának naplótörténetében bukkan fel, egy elcsábított és elhagyott fiatal nő alakjához szegődik talányos irodalmi adalékként. A „regényesen esztétikai” stádium mintaszövegében a szerelmes Cordélia a fentebb idézett goethei verssorok által próbálja értelmezni azt az érzelmi és érzéki folyamatot, amely addigi életét felbolygatta, személyiségét átformálta. A kitartó udvarlás és széptevés metódusa itt nem a kölcsönös szerelmi boldogsághoz vezető út egyik stációját jelenti, hanem maga az aprólékosan kidolgozott, folyamatosan reflektált csábítási folyamat, és az azon keresztül megtapasztalt esztétikai élvezetek, az „ismeretek” és megfigyelések a tulajdonképpeni elérendő cél, a szellemi izgatószer, amely poétikai megformálásával a csábítás metakoncepcióját elbeszélő képzetfolyamként³³ is olvasható. „Beleköltetni önmagunkat egy lányba – művészet, belőle megköltetni önmagunkat – mestermű” – olvashatjuk Johannes közreadott naplójában,³⁴ amellyel megkísérli a valóságban, vagy csak gondolatban átélt élvezet költői újraalkotását, és a megformálás mozzanatának aktusával megalkotni a *csábító* életét, létrehozni és elbeszélni a „költőien élni” intenció szerinti konstrukciót.

Johannes és Cordélia alakja az Apfelbaum-történet első részében jeletlen idézetek formájában bukkan fel: az eljegyzés felbontásáról szóló naplóbejegyzések Ádám és Jakobi Éva dialógusába épülnek be,³⁵ majd Éva monológjaként³⁶ olvashatjuk az elcsábított lány érzékeny megfigyeléseit a szeretett férfi manipulatív eszközeiről, és amit utóbb, az elbeszélő szerint Ádám *felidéz* Lucifernek,³⁷ azok a kierkegaard-i csábító magabiztos kijelentéseinek újra-mondásai. A szövegelemek beágyazódása rejtett idézet formájában, kisebb stilisztikai módosulásokkal valósul meg, intertextuális helyzetük felismerését az elbeszélői motiváltság egyes explicit utalásai olykor segíthetik,³⁸ mindamelllett e szinte pontosan feltérképezhetetlen irodalmi

idézetrendszer a szerkesztő-elbeszélő szándékoltan gazdagon tenyésző játékterepévé válik. Johannes „számára a lelkiismeret pusztán egy magasabb tudat formáját ölti, mely nyugtalanságban nyilatkozik meg, [...] ébren tartja, természetlen nyughatatlanságában nem hagy neki nyugtot”, vallja a napló közreadó-elbeszélője, Ádám célszerűen inkább kibújik vagy el- 59 siklik saját lelkiismereti terhei elől, ugyan utolsó megszólalásaként a mámort kívánó lilomtíró csábítás lehetősége feléleszti múltbeli, gátlástalan érzeki kalandozásának kísértő emlékét, mindössze a jóindulatú elbeszélői feltételezés tanúsítja Apfelbaum lelkiismereti mocsanását.³⁹ Az ötödik részből tudható, hogy 1950-ben Juliska elmenekül a várva várt nagyváradi találkozás elől, mert elviselhetetlen és kétségbeejtő számára az a fájdalom, amit Ádám sunyító, oldalazó viselkedése okozott,⁴⁰ a két testvér közötti voltaképpeni szembenézés 1989-ben is elmarad, végül is feszingő elfordulás és reszkető szégyenkezés kíséri a színpadias kezek között kiprovokált viszontlátást.⁴¹ A második rész történéseinek szuggesztív erotikus epizódja⁴² Ádám tiltott és eltitkolt vágyainak szürrealisztikus kivetítése, amelyben textuálisan és vizuálisan is egybevegyülnek berlini zugbordélybeli óvatos tapasztalásai, megigéző színházi benyomásai a kéjsóvárként aposztrofált Faustról és éjszakai olvasmánya, a démoni Sztavrogin gyónása. Ahogy Kierkegaard Johannese számára csupán izgatószerke „áldozatai”, („lerázta őket magáról, mint ahogy a fák lehullatják leveleiket – ő megfiatalodott, a lomb leszáradt”⁴³), úgy Dosztojevskij életunt Sztavroginjának szándékai és tettei is a felfokozott idegi impulzusok megélését hajszojják. Ádám *pokolian* visszataszító és „csábító” látványosságot kínáló álma⁴⁴ a megrontott gyereklányok traumatikus terhét hordozza: Margit és Matrjosa reménytelen sorsát és Apfelbaum Juliska megsebzett, kihasznált és a testvére által kisajátított testének megidézett alakját. A kierkegaard-i naplószöveg irodalmi megképzésének értelmezési koncepcióját,⁴⁵ illetve Sztavrogin röplapként megírt vallomásának intertextuális térként interpretált elgondolását⁴⁶ figyelembe véve, Ádám kaotikus kavargású álma akár önmegjelenítő, önértelmező irodalmi formaként is olvasható, a figurához kapcsolódó szerteágazó irodalmi gyökérből felmutatott, egymásba torkolló képek Apfelbaum egy-egy karakteres fausti⁴⁷ és sztravrogini vonását jelzik.

A nagyváradi Jakobi Éva figurájának irodalmi összetettsége is több fikciós nőalaktól kölcsönzött szövegszegmensből építkezik, a „testetlen érzékiséggel és programszerű lelkiismeretlenséggel”⁴⁸ körülölelt Cordélia mellett Puskin Tatjánáját idézi meg az elbeszélő a szöveg több pontján: a szerelem érzésére ébredt lány vágyakozó álmainak és gyötrődő reménykedéseinek lírai sorait az első részben,⁴⁹ a bús szívű szerelmes magányos barangolásának

képeit a harmadik részben⁵⁰ társítja Évához. Tatjana ábrándozásaiban Anyegin alakját regényhősök, s regény-szerelmek keltik életre, fikciós történetek szenvedélyes és csábító illúziói egyesülnek személyében, az elbeszélő e szentimentális-romantikus gesztusok mintázatát irodalmi kötődések nélkül kapcsolja Éva 20. századi figurájához, s ennél fogva fikciós modellek nem fedik el és nem takarják ki szerelmének valós képét, amely kétségtelenné teszi, hogy Ádám vágyai és megálmodott útjai számára járhatatlanok.⁵¹ Apfelbaum Berlinben írt szakítólevelénél az elbeszélő olvasmánymintát emleget, és ironikusan plagizálással illeti az eljárást, ahogyan Ádám könnyed nyegleséggel Jevgenyij Anyegin „prédikációját” citálja,⁵² ám a strófa frivol hangvételtől lezárása („De fölszabadultan, ha látnák egymást, / örömben ölelkezhetnének.”) már nem a 19. századi kiábrándult szellemi arisztokrata hős attitűdjét követi, hanem a kierkegaard-i csábító „erotikus szaltó mortalé”-jával kísérletezik, s a korábban megfogant élveteg gondolatok mentén („Azért sem én / szakítok, nehogy aztán ne kívánjam / vonzó testét majd föllobbantani”.)⁵³ rámenős „zsákmányleső” rutinnal működik. Hasonló modalitású szövegrész indítja el magát az Apfelbaum-történetet, amikor Ádám kihívóan szemtelen hangon szóló antréja⁵⁴ az *Anyegin* első strófáját fordítja át 20. századi, fesztelen, beszélt nyelvi regiszterbe, már kezdőpontjánál jelezve az olvasó számára a stiláris-nyelvi deformáció és az irodalmi allúzió eszközével a narratíva megközelítésének mediális érzékenységét, az irodalmiság színrevitelének felelevenítését, ahol a textuális reprezentációk mozaikszerűen felépített szövegkorpusza az irodalom használatának kreatív kisajátítási tapasztalatát érvényesíti.

Az elbeszélő a regény felütésében megnevezi történetének szereplőit, az első emberpárt és Lucifert, mindemellett megjegyzi, hogy Éva személyét tekintve ezúttal „talányosabb” elképzeléssel számolhat az olvasó. Két szöveg hely utal a női szereplő többszörözésének kérdésére: Ádám dilemmáját, aki mindvégig lényegében egy nőt érzékel maga mellett,⁵⁵ de két vagy akár százkét megtestesülésben,⁵⁶ az angyalok magyarázatai egészítik ki, amely szerint Éva mellett Lilit jelenléte határozza meg Apfelbaum érzelmi kapcsolatait.⁵⁷ Ugyanakkor ők – véli Orsi angyal – csupán Ádám olvasmányainak imaginárius típusai,⁵⁸ olyan sémák, amelyek szereplehetőségeket⁵⁹ kínálnak fel vágyott⁶⁰ és elképzelt női alakokat⁶¹ felmutatva. A szerelme által elhagyott, illetve elutasított nő szerepkörében, intertextuális kapcsolódásai által Cordélia és Tatjana irodalmi alakja formálja át a *Tragédiából* átemelt Éva-figurát, aki a regény történelmi terében zsidó származásának nehezkévével együtt néz szembe 20. századi tragikus sors történetével. A zsidó mítoszból teremtett Lilit figurájához egyként tapadnak negatív és pozitív konnotációk, regénybeli megjelenése hatásosan elegyíti és kreálja meg egyszerre vonzó és taszító, öntudatos és gátlástalan, szenvedélyes és féktelen női alakját.

Az elbeszélő a Boszorkányszombat ördögi látványosságánál megjelenő Faustot okító Mefisztótól idéz,⁶² amikor démoniságáról beszél, ám okosan megjegyzi, hogy Lilit buja csábító varázsa univerzális, nemcsak férfiakra korlátozódik,⁶³ „egy bűbajos szörny” – Ádám egyik olvasmánya szerint.⁶⁴

A regény hetedik részében a fiatal, berlini Eva a humanista feminizmus 61 által hangoztatott érvekkel szól Lilit megbélyegzése ellen:⁶⁵ a független és autonóm, a férfival egyenrangú nő elfogadását kéri az Úrtól, s szavai rámutatnak a vallási hagyomány és a patriarchális társadalom kirekesztő szemléletmódjára is. Eva egyértelmű megfogalmazása kétségtelenül bírálja Apfelbaum irodalmi mintáit is, amelyek kizárólagosan férfi perspektívából definiálják a női nemet, és a nő alárendeltségét, lenézettségét kodifikálják. Ádám olvasmányai között rejtett idézetként ráismerhetünk Hamvas Béla akkortájt írt soraira⁶⁶ a teremtett világba utólag betolakodó, vétkeket eltüntetni hivatott nőről, akinek földi jelenléte végeredményben irracionális mozzanat, nyugtalanító jelenség. A *Tragedia* Ádámjának szavait többször tréfálkozva idézi fel Apfelbaum,⁶⁷ hogy állítólagos szellemi fölényét érzékeltesse a csupán erotikus gyönyörforrásnak tekintett nővel szemben, férfidominanciáját történeti beszédhelyzetükből kiszakított Madách-idézetekkel⁶⁸ próbálja megerősíteni, de éppen e fölényeskedő, otromba mondatai leplezik le az emancipált nővel szembeni kínos zavarát.

Feszélyeztettség jellemzi Ádámot zsidó származása miatt is („Hősünk a szót e tárgyról elterelné”),⁶⁹ családja által ő is kitért és eltávolodott hitvallásától, és nem kapcsolódott más felekezethez, nem katolicizált,⁷⁰ a vallásgyakorlás számára csupán haldokló nagyapja múltba sülyedő életterének része, olyan meghaladott, érdektelen kötetelék,⁷¹ amely már elszakadt, és ezzel úgymond elbizonytalanítja, lebegteti saját zsidó identitását is. Berlinben töltött éveit többször kényelmetlen, és visszás helyzetbe kerül zárójelbe tett zsidósága folytán, miközben figyelme átsiklik a városszerte látható antiszemita kiharakt-mázolmányok felett,⁷² Leni Riefenstahl mellett végzett munkája a náci propagandagépezet hatékony működését szolgálja: részt vesz a szemita faj alacsonyrendűségét és veszélyességét hirdető kiállítás („Der ewige Jude”)⁷³ és a hatásosan fényképezhető kristályéjszaka, a „zsidóablakok” szétzúzását bemutató felvételek készítésén is.⁷⁴ A második rész Wannsee-parti strófáiban újra és újra feltűnik a hírhedt Konferenz-villa, a „végső megoldás” hitelesítésének közismert helyszíne, az egyes szám első személyű elbeszélő Parti Nagy Lajos satirikus regényének⁷⁵ felidézésén keresztül vezeti el az olvasót a fennmaradt wannsee-i jegyzőkönyv rideg dokumentumáig. A *Hősöm tere* a hatalom gátlástalan akarásának, a faji alapokon nyugvó diktatúra kiépítésének apokaliptikus víziója, roncsolt,

széttört nyelvi konstrukciója „fikcióvá próbálja hazudni ezt a szörnyűséget”.⁷⁶ A náci irat szövegéből⁷⁷ széttördelt, egymáshoz kifejtetlenül kapcsolódó, csonkolt mondatrészek láncolata lesz,⁷⁸ a kiválasztott szavak hangzása, jelentése, ismételt megtörése hasonló mechanizmust mutat Jeles András *Auschwitz működik* című előadásának⁷⁹ torzított, bizzar beszéd- és mozgás-soraihoz. E strófa központozás nélküli, megszakítatlanul áradó szövegformája sajátos lirizálás, amely a hetedik részben találja meg ellensúlyát: Orbán Ottó és Várad Szabolcs verstörédeikből⁸⁰ egybeépített, kietlenül szomorú gyászstróféjában:⁸¹

„Az iratai között a jegyzőkönyv
Megszállt keleti területeken
Mint útépítők közönséges úton
A végleges megoldás részeként
A normális fogyás nemek szerint szét
Semmisülnének meg többségükben
Törédéállomány mely ez esetben
A végül esetleg megmaradó
Útján kétségtelenül ki fog esni
Legellenállóképesebb tagok
Nem kívánt esetben szabadulásuk
Természetes kiválasztódással
Célnek megfelelően kell kezelni
Nehogy egy új zsidóság magjának”
„hallod-e te Öregember ez volna
a te teremtett világod ez hol
a sötét kozmosz teli rejtelemmel
a légtérben nem szállnak angyalok
Isten van vagy nincs küszködve meg-megállva tartott Ottó a sír felé gyalog
kétezerkettes májusi dalában
úgy vagyok hogy nem vagyok vissza nem
fordulhatok előre csak egy az út
ha a láb mozdulni tud az lenne
jó innen felállni szépen fa lenni
a halottak erdejében öreg
barátom jaj Szabolcs ezzel ínt búcsút
Palinak kétezer-tizenhatban”

Madách Ádámja folytonos dialógusban maradva Luciferrel, egyszerre megfigyelője és ugyanakkor résztvevője is a történelmi színtéren álomként megjelenő eseményeknek, Závada regényében a megfigyelő pozíció átalakulását

és szétszóródását regisztrálhatjuk: az elbeszélés problematikuságát is érintően, Ádám szemlélődését, Lucifer éber figyelmét és legfőképpen az angyalok tekintetét követi a szöveg. A kiégett Rykestraße zsinagóga látványa mozgósítja Apfelbaum személyes emlékezetnyomait,⁸² és e felderengő gyerekkori emlékek összekapcsolják berlini élményeivel, a pillantás által megelevenedő „képarchívum” csupán egy tétova kérdést implikál („De ugye a Sion nem égett le...?”), ámde nem indít el hősünkben termékeny gondolatokat, a képek megmaradnak az emlékezeti tér rekvizitumai között. A harmadik rész berlini kószálásai meghozzák Ádám konstruktív lépéseit a film médiumában: fejben filmezett és exponált képei nem az akkurátusan megrendezett felvonulásokat, hanem a Város zajos, lüktető, nyüzsgő életét rögzítik,⁸³ kivágott snittekből alternatív májuselsejeképsort állít össze, amely nélküli a náci közösség látványos parádéját, a zászlók és sztéléoszlopok erdejét, ellenben esetleges és fegyelmetlen képkockák némafilmje.⁸⁴ Azt már nem látjuk, hogy kamerával felvett képeit milyen vizuális elbeszéléssé formálta volna, hogy vajon az írógép billentyűjén feltűnő agresszív SS-rúnák⁸⁵ a végső győzelem ideáját, vagy az árja elit buzgó bürokrata precizitásának ironikus illusztrálását jelentenek-e? És azt sem tudjuk meg, hogy öt év-tizeddel később Apfelbaum előhívja-e emlékeiből a forgalmas Potsdamer Platz képkockáit, mindenesetre az elbeszélő Wim Wenders filmjét vetíti⁸⁶ az olvasónak: a kietlen zónahatárról, ahol „betonfal-síremlék jelzi” az egykor fényűző tér helyét. A nyugati szövetségesek által ellenőrzött rész és a szovjet zóna között felállított berlini Fal a regény hetedik részének lesz sarkalatos helyszíne, a megosztottság és az elnyomás, a kelet-közép-európai szabadságnélküliség mindenki által látható, nyilvánvaló szimbóluma. A szöveg textuálisan „felépíti” ezt a Falat a hetedik rész 3. strófájában, ahogy a nagyváradai gettó deszkapalánkjait is elhelyezi a negyedik rész 13. strófájában, utcáról utcára körbekerítve a történelmi „játékkeret”, a két városon belül befoglaló, és egyben elhatároló térstruktúrát emelve.

Wenders szerint az ég az egyetlen, ami a kettészelt város számára közös lehet, természetesen a múltjukon kívül,⁸⁷ filmjének két férfiangyala kívülállóként szemléli, gyűjti, és felhalmozza az idő emberi megtapasztalásait, jegyzeteket készítenek arról, amit látnak és hallanak, elmélyült figyelemmel kísérik a berliniek életének pillanatait, belső gondolataikat, noha Závada angyalai (Orsi, Lenke és Charlie) szintúgy figyelnek és feljegyzéseket készítenek, létmódjuk, habitusuk, magatartásuk nem rokonítható Damiel és Cassiel égi lényével.⁸⁸ Sokkal inkább az állami rendszámú Ladával közlekedő Balázska és Csocsó angyalok markánsan földi figurái és fesztelenül szellemes párbeszédek köthetőek a verses

regény fecsegő, bohóckodó, vitatkozó⁸⁹ angelusz-hármasához, kiváltképp pedig a szaxofonozó Charlie angyal⁹⁰ (és a hangszeren játszani próbáló Úr) kölcsönzött alakja kapcsolja Esterházy *Hrabal könyvét* az Apfelbaum-szöveghez.

64 Virtuális közvetítettség jellemzi a három angyal megfigyelő és az eseményeket rögzítő tevékenységét, mindezek időbeli és térbeli vonatkozásait nem lehet pontosan kijelölni: a földi történéseket hol egyidejűleg filmként vagy tévéműsor formájában követik vagy közvetítik,⁹¹ hol pedig csak utólag, retrospektív módon tallóznak a felvételek között,⁹² jól-lehet virtuális narrációjukat több esetben etikai vagy jóízlésbeli megfontolások miatt megszakítják,⁹³ a folyamatos elbeszélés nem sérül, mivel az első fokú narrátor felette áll az intradiegetikus szereplői narrációnak. Az angyalok jelenléte legfeljebb emocionális kapcsolódást mutathat fel a súlyos bűnökkel terhelt történet komor epizódjaiban, a gettóbeli Éva áldozatvállaló halálánál, Juliska többszörös megerőszakolásánál, a végeérhetetlen deportálásoknál tanácstalanul és tehetetlenül siratnak és gyászolnak („– Az Úr adta – szólal meg Orsi angyal. / – Az Úr elvette – folytatja Charlie. / – Legyen áldott az Úr neve! Könyörgünk... / – Hát, nem tudom... – Lenke már pityereg.”),⁹⁴ hogy aztán az addig passzív és hallgatásba burkolódzó Isten⁹⁵ parancsára 1989 novemberében kiterjesztett szárnyú védangyalokként megvédjék a berlini tüntetés európai szabadságeszményét.⁹⁶

A Závada-szöveg következetesen deklarálja a sokszor és sokak által feltett kérdést, hogy vajon miért vonta meg az Úr a gondoskodását a kínhalálba kényszerített emberektől és gyermekektől, és valóban lemondott volna a világi dolgok fizikai menetébe való beavatkozás lehetőségéről? A „pokolból” visszatérő Juliska teatrális hatású szózata⁹⁷ a hitét vesztett és Teremtőjétől magára hagyott, kirabolt, megnyomorított szenvedők nevében szól, az Úr haláláról is beszél, aki már nem képes gondoskodni teremtményeiről. Az angyali karban botrányt keltő monológja a *Tragédia* római színekből ferdített idézetekből áll: éppen a szeretet Istenéről deklamáló Péter apostol és a hellén istenek bálványai helyett új istenben hinni akaró Ádám szavai íródna át az istentagadás kinyilatkoztatásává. Apfelbaum teológiai irányú spekulációi⁹⁸ előhívják az Úr saját maga létéről és a világhoz való viszonyáról folytatott töprengéseinek logikai és ontológiai érveit, amelyek megmagyarázhatják a gondoskodó Isten eszméjének problematikusságát, a gondoskodás aktuálisnak felfüggesztését, illetve a gondoskodás terének és jogának más aktorokkal való megosztásának lehetőségét.⁹⁹ Az Apfelbaum-szöveg aligha mutat fel egy konzekvensen leírható, 20. századi istenképet, sokkal inkább egy megértési folyamat stációit láthatjuk: Závada azokat a hitbéli kételyeket és teológiai válaszokat implikálja szövegébe, amelyek a genocídium(ok) utáni évtizedekben a posztsekuláris társadalom közegében megfogalmazódtak. Az istennélküliség, hitetlenség gondolkodói státuszából közelít a kérdéshez

a Petri–Réz irodalmi diskurzusból felidézett esszétöredék, amely szépségekkel és szörnyűségekkel teremtett, cél nélküli emberi életről beszél,¹⁰⁰ a regény ötödik részében Lenke angyal elmésen derűlátó rabbi-anekdotája az isteni jelenlét feltételezett megszűnése körüli tanácstalanságról szól, azzal a tanulással, hogy Isten temetésének kivételes eseménye sem feltétlenül zavarja meg a magasztaló és hálaadó ima elmaradhatatlan mindennapi rítusának rendjét.¹⁰¹ A hetedik rész 81–82. strófájában Eva az Úrnak mondja fel az artisztikusan megformált, sűrű szövésű *Márk-változat* mondattöredékeit,¹⁰² a kínzó némaság csendjében párbeszédet kezdeményezve az Apfelbaum-regény „szó nélküli Isten”-ével, akinek alakját ugyanúgy kétségbeejtő bizonytalanságban tudjuk, mint az Esterházy-prózából (fel)idézett sorok bizonytalan süketnémaságban tartott gyermek-elbeszélőjét is, s az Istenről való elmélkedés „fűrésző” monológjaiból felhangzó szövegrészek a megszólaló belső imájaként verbalizálódhatnak a megőrzött hit reményében.

Apfelbaum Ádám határozatlan körvonalú, az olvasót (is) zavarba ejtő,¹⁰³ kiismerhetetlen figurája jobbra morálisan kétes döntései folytán sodortatja magát homályosan felsejlő életcélok ködképei után. Alkuja Luciferrel a fausti mintától eltérően alakul,¹⁰⁴ a korlátlan megismerésvágy nála mindössze karikírozott filozófiai posztulátumok, iskolásan felmondott heideggeri citátumok formájában jelentkezik,¹⁰⁵ gondolkodását tudományoskodó nagyképűsködés és az összművészeti ideák kuszaságának bódulata jellemzi, lelassított, szinte megállított életkori időmúlását egy-egy bátortalan kísérlettől eltekintve Ádám nem fordítja tevékeny, közösségért végzett (alkotó)munkára, és természetesen nem csábítja az emberi lét teljességére irányuló fáradhatatlan fausti küzdésvágy sem.¹⁰⁶ „Vétkeim, bűneim számtalanok”,¹⁰⁷ valja be ő maga is az Úrnak, de e vallo-mása is valószínűleg csupán formális, üres gesztus, és mentségeit számontartó megbánását Istene is elutasítja. A „Mélyebbre nézz!” isteni parancsát Ádám feltehetően nem képes teljesíteni, mivel menthetetlen gyávaságaival nem tud szembenézni, még a lealázó besúgó-lét elleni lázadása is csupán álomszerű képzelgésként kísérti meg.¹⁰⁸

Lucifer kedvenc nihilistája¹⁰⁹ a II. világháború után azon töprengett, hogy „komolyan kell-e vennünk a történelmet, vagy legyünk inkább csak a nézői? Egy cél eléréseért tett erőfeszítést lássunk-e benne, vagy a fénynek oly pompáját, amely szükségszerűség és értelem nélkül hol felélénkül, hol elhalványul? A válasz azon múlik – mondja Emile Cioran –, hogy az emberrel kapcsolatban mekkorák az illúzióink, és mennyire kíváncsian firtatjuk, milyen véget ér a keringő és a vágóhíd egyvelege, ami sorsa alakulását kiteszi és ösztönzi.”¹¹⁰ Závada szerint (Esterházy nyomán) mindenestre az Úr a szeretetről majd gondoskodik...

¹ Søren KIERKEGAARD, *A csábító naplója*, ford. DANI Tivadar = S. K., *Vagy-vagy*, Bp., Osiris, 2019, 275–402.

² Johann Wolfgang GOETHE, *Jery und Bätely: ein Singspiel*. Goethe's Werke: vollständige Ausgabe letzter Hand, XI, Stuttgart – Tübingen, J. G. Cotta'schen Buchhandlung, 1828.

³ KIERKEGAARD, *i. m.*, 285. A librettóból közölt részletet Tandori Dezső fordította.

66 ⁴ *Az Apfelbaum: Nagyvárad, Berlin* (Bp., Magvető, 2022) pretextusa ZÁVADA Pál, *A nagyváradi-berlini szín a DARVASI László, MÁRTON László, TASNÁDI István, ZÁVADA Pál, Az ember tragédiája 2.0* (2020) színjáték szövegében.

⁵ *Apfelbaum* 5/26 A továbbiakban a szövegre a második, javított kiadás (2023) alapján hivatkozom.

⁶ *Apfelbaum* 7/71

⁷ *Apfelbaum* 2/42; 4/49

⁸ *Apfelbaum* 1/53 (Lilít a Hetedik színből Lucifert idézi, 1592–1593. sor); 2/37–38 (Ádám és Lucifer a Hetedik színből idézi saját szövegét, 1665–1675. sor); 2/44 (Leni a Negyedik színből a Fáraót idézi, 590–594. sor); 3/61–62 (Éva a Negyedik színből a Fáraót idézi, 607–610. sor); 3/70 (Ádám a Nyolcadik színből Keplert idézi, 2027. és 2049–2050. sor); 5/5 és 7/76 (Lucifer a Hatodik színből saját szövegét aktualizálva idézi, 1347–1352. sor); 5/20 (Ádám és Lucifer párbeszéde a Hetedik színből, 1611–1620); 5/37 (Ádám és Éva/Lilít a Hetedik színből Tankréd és Izóra párbeszédét ironikusan, Ady verssorral átformálva idézi, 1693–1700. sor)

⁹ *Apfelbaum* 4/2; hasonlóképpen: 4/5: „Többet nem tudni.”

¹⁰ *Apfelbaum* 4/1 (Ádám); 6/2–4 (Éva); 7/28–29 (Ádám); 7/30 (Lucifer); 7/38–42 (Eva); 7/60–62 (Ádám); 7/64–65 (Eva); 7/68–72 (Lucifer)

¹¹ *Apfelbaum* 6/2,4 (Lucifer helyesbíti Éva elbeszélését); 7/7: „Én ezt a lesajnáló, gúnyos hangot, / mert jól hallom, kikérem magamnak!”

¹² *Apfelbaum* 6/15: „s mert inntől / nem tartozik Évára, kikapcsolja.”

¹³ *Apfelbaum* 7/62: „Nem is kérdeztem: Ezt nyilvánosságra / kívánják hozni...? Akkor elnézést, / előző két strófámat szíveskedjék/ törölni.....!”

¹⁴ *Apfelbaum* 1/44–45; 3/55

¹⁵ Vö. ESTERHÁZY Péter, *Az ember méltóságáról*, Élet és Irodalom, 2000. július 21., 5.

¹⁶ *Apfelbaum* 2/56

¹⁷ Vö. ZÁVADA Pál, *Ami véget ér vele*, Jelenkor, 2016/6, 668–672. ; és *Apfelbaum* 5/12: „Mindezt kifogyhatatlan folytatásban / hallgattuk Réztől Holmi-hétfőnként.”

¹⁸ *Apfelbaum* 3/10, 55; 5/13; 6/42

¹⁹ *Apfelbaum* 4/27

²⁰ *Apfelbaum* 5/39–41, 50–51

²¹ *Apfelbaum* 7/57: „tavasszal még fölvisz engem Gábor / Réz Palihoz. Meg kell hogy ismerjem, / mondja, de kéziratot adunk át csak”

²² *Apfelbaum* 3/5: „Amikor első regényem hősnőjét / odautaztattam, szinte semmit / se tudtam Váradról. [...] Réz Pali mesélt / a Bémer térről, a Rhédey-kertről” [...] Ezt azért írtam / csak bele, hogy Réznek imponáljak.”

²³ *Apfelbaum* 6/6: „Ilyen vonaton és ezen az úton / egy átkelésnél jelen voltam már / – de kilencszáznyven szeptemberében, / egy készülő regényem elején.”

²⁴ *Apfelbaum* 2/9–11, 14, 17–18, 20–21, 59–62; 3/25–26

²⁵ Weiner Jakab a 4/10–11-ben is szerepel. A 10. strófában felidéződik Závada *Hajó a ködben* című regényének körösmézei epizódja is.

²⁶ *Apfelbaum* 2/59–60

²⁷ *Apfelbaum* 7/57. Lásd a 21. jegyzet.

²⁸ *Apfelbaum* 1/44: „Főszerkesztőnk, Réz Pál vezet el minket / kilencvenkettőben régi saját / helyszínére s az idős poétához. [...] A készülékét én viszem be, ők / emlékeznek.”; 2/25: „kétezer másjában járok majd. / A Literarisches Colloquiumban, / a Wannsee-parton meglátogatom / ösztöndíjas Lajos barátomat.”; 2/55: „De kétezer tavaszán Lacikánál, / a Halensenál, az ösztöndíjas / házban a meccset tévén néztük. [...] Fő az irodalom a Storkwinkelben.”; 3/55: „Nagyváradi kalauzunk mutatja / meg ezt a házat kétezer-hétben. [...] s megyünk további városnézésre, [...] hogy aztán beültesse nek minket, / a *holnaposok* hajdani helyére / fontoskodni az irodalomról.”;

4/25: „Ha végeztünk a szerkesztőmunkákkal”; 7/53: „Egy tiergarteni sétán kétezerben / Eörsi Pista bevezetést tartott / nekünk Lacival a bolhapiacnak / s imádott Brechtjének titkaiba.”

²⁹ *Apfelbaum* 3/65

³⁰ *Apfelbaum* 1/2: „Most, kétezer-húsz ószén hadd tudassam / a helyszínt s az időt: Nagyváradon / vagyunk ezerkilencszázharminchében.”

³¹ *Apfelbaum* 3/55: „Elárlulom, miért képzeltem Ádám / meg nem látogatott családjának / lakását ide, a Széchenyi térre. / Mert épp erre laktak Réz Paliék...”

67

³² *Apfelbaum* 3/35: „Az aggyasztán költőt – aki idősebb / még Nagyváradon meglátogatott / poétánknál is – egy rozszat fotelhez / kísérik az összehaffított / berlini Falnál.”

³³ Vö. BERKOVITS Balázs, *A csábító naplója és a regényes esztétikum = Filozófia és irodalom*, szerk. BÁRÁNY Tibor, RÓNAI András, Bp., József Attila Kör – L'Harmattan (JAK füzetek 153), 2008, 179.

³⁴ KIERKEGAARD, *i. m.*, 334.

³⁵ *Apfelbaum* 1/32

³⁶ *Apfelbaum* 1/33

³⁷ *Apfelbaum* 1/35

³⁸ Johannes és Cordélia neve nem, Sztavrogin (2/84, 6/50) és Tatjana (1/30) neve kiíródik a szövegben.

³⁹ *Apfelbaum* 7/75: „Vajon megérte / érzéki élmény-oldalról úgy, hogy / a lány vágyó-vádló tekintetét majd / egy életen át kellett viselni? – / És most Ádám lelkiismeretében / mintha megmoccan volna valami.”

⁴⁰ *Apfelbaum* 5/15–16: „Mert fájna neki látni, hogy a bátyja / nem mer a szemébe se nézni majd... [...] Olykor a féelme szorongássá / mélyül... Vagy előnti a harag, ám úgy, / hogy átkozódik, de hát röstelli, / így némán... Hátsó kerekén megperdül, / és otthagy csapat-papot, menekül.”

⁴¹ *Apfelbaum* 7/63

⁴² *Apfelbaum* 2/84–85

⁴³ KIERKEGAARD, *i. m.*, 281.

⁴⁴ *Apfelbaum* 2/85

⁴⁵ Vö. BERKOVITS, *i. m.*, 176–177.

⁴⁶ Vö. S. HORVÁTH Géza, *Fiktív vallomás és szövegműködés: Dosztojevskij: Ördögök, Iskolakultúra*, 2006/5, 30–32.

⁴⁷ Johannes naplójában is szerepel utalás a Faustra: „Ha közismert képeket idézek fel, bizonyára találnék analógiát, ha esetemben Mefisztóra gondolnék; a nehézség azonban az lenne, hogy Edvard nem Faust. Ha magamat teszem meg Faustnak, akkor meg ismét az lesz a nehézség, hogy Edvard bizonyosan nem Mefisztó.” KIERKEGAARD, *i. m.*, 319.

⁴⁸ LUKÁCS György, *Sören Kierkegaard és Regine Olsen.*, Nyugat, 1910/6, 384..

⁴⁹ PUSKIN, *Anyegin* 3/7, 8, 15, 16 – *Apfelbaum* 1/28, 30

⁵⁰ PUSKIN, *Anyegin* 7/16–17, 19–20 – *Apfelbaum* 3/3, 4

⁵¹ *Apfelbaum* 1/55

⁵² *Apfelbaum* 2/58 – PUSKIN, *Anyegin* 4/12–16

⁵³ *Apfelbaum* 1/32

⁵⁴ *Apfelbaum* 1/1

⁵⁵ *Apfelbaum* 6/33: „Te vagy az eszményi, az örök Éva! [...] egy életre vagy meghatározó / nekem.”

⁵⁶ *Apfelbaum* 5/19; vö. ESTERHÁZY Péter, *Egy nő*, Bp., Magvető, 1995.

⁵⁷ *Apfelbaum* 5/19: „Lenke szerint Ádám úgy érti: Két nő / van életében: Éva és Lilit, / lényegében...”

⁵⁸ *Apfelbaum* 7/78

⁵⁹ *Apfelbaum* 4/31: „Jövendő / szerepét Évaként játszania.”; 7/47: „egyszer csak [...] az üdvírgálás kellős közepén / az ékezzsóló lány kicsérélődik. / Nem változik ruhája, szerepe: / Kígyóbőrvedlés, de a bőr marad meg... / Szemképrázatátóan Lilit kerül / Eva helyére, mondatát folytatva”. Az ötödik rész Lilitként felismert román minisztere a hatodik részben Évaként száll fel a Snagov felé tartó vonatra, és a „lilitiség” vágyalomként jelenik meg számára: „de jó volna, hogyha / mi nők, hébe-hóba,

Új Forrás 2023/9 – Szoldos Emese: „S ki az a Posztyon?...” – Textuális reprezentációk hálózata és az önéletrajzi tér elbesszélésének lehetőségéi Závada Pál *Apfelbaum: Nagyvárad, Berlin* című szövegében

bármelyikünk, / hipp-hopp, átbucskázhatnánk a fejünkön, / s Lilitté válhatnánk tetszés szerint.” (6/31)

⁶⁰ *Apfelbaum* 2/33: „Lenyűgözi hősünket a Lilitten / testet öltö, ám egészen új nő.”; 5/25: „S amíg Ádám ezt úgy duruzsolja, / mint rég, földézi és megalálja / épp azt a démont még most is, itt is.”; 5/38: „Folyton elérhetetlen vagy, Lilit!”

68 ⁶¹ Vö. „A nő nem is lény; inkább lények halmaza. Pallas, Lilith, Anya, Szirén, Sophia, Éva, az idumeai éjszaka asszonya, Anima. S ezek a lények valamennyi nőben egyszerre esedékesek és állandóan vannak és élnek. A női lét rejtett lehetőségei. A női lélek létének és lényének alakjai és őscsírái.” HAMVAS Béla, *Héloise és Abélard* = H. B., *A láthatatlan történet – Sziget*, szerk. DÚL Antal, Bp., Medio (Hamvas Béla Művei, 18), 2001, 210.

⁶² Johann Wolfgang GOETHE, *Faust*, ford. JÉKELY Zoltán, KÁLNOKY László, Bp., Európa, 1986, 182.

⁶³ *Apfelbaum* 1/38: „(Habár nem értem ezt a megszorítást.)”

⁶⁴ *Apfelbaum* 1/40, Hamvas Béla *Héloise és Abélard* című esszejéből (1941) idéz.

⁶⁵ *Apfelbaum* 7/80

⁶⁶ *Apfelbaum* 1/40. Lásd 64. jegyzet, 208–209.

⁶⁷ *Apfelbaum* 5/26: „Eszem elég van nekem magamnak!”; 7/21: „A frászt leselkedsz lépteim után! / A férfinak, mint a világ urának / más dolga van, nem hiú enyelgés. / Nő azt nem érti.”

⁶⁸ „Eszem elég van nekem önmagamnak, / Erő s nagyságért nem kebledre hajlok [...] Te csak virág légy, drága csecsebecs, / Haszontalan, de szép, s ez érdeme.” Madách, 4. szín, 763–764. sor, 772–773. sor.; „Mért is jársz utánam, / Mit leskelődöl lépteim után? / A férfiúnak, e világ urának, / Más dolga is van, mint hiú enyelgés. / Nő azt nem érti, s nyűgül van csupán.” Madách, 15. szín, 3988–3992. sor.

⁶⁹ *Apfelbaum* 3/63

⁷⁰ Vö. *Apfelbaum* 6/55-ben az Úr katolikus szentségről, a gyónásról beszél Ádámmal kapcsolatban.

⁷¹ A 4. részben (4/18, 19) hasonlóképpen negatívan jelenik meg a zsidó hagyomány, az ősi szokások keretei között élők életmódja: „tradícióiszony”, valamint a családi és tágabb közösséggel való szembenállás jellemzi a nagyváradi gettóban elrejtőzött kommunista pártsejt tagjait.

⁷² *Apfelbaum* 2/72

⁷³ *Apfelbaum* 2/49

⁷⁴ *Apfelbaum* 2/74–77

⁷⁵ *Apfelbaum* 2/25, PARTI NAGY Lajos, *Hősöm tere: a Tisztabúza éjszakája*, Bp., Magvető, 2000.

⁷⁶ Uo., 94.

⁷⁷ https://www.ghwk.de/fileadmin/Redaktion/PDF/Konferenz/protokoll-januar1942_barrierefrei.pdf
A szövegrészlet magyar fordítása: „A zsidókat a végleges megoldás folyamán keleten megfelelő vezetéssel és alkalmas módon munkára kell fogni. Nagy munkáscsapatokban, nemek szerint szétválasztva, útépités közben vezetik a munkaképes zsidókat ezekre a területekre és eközben nagy részük természetes fogyás útján kétségtelenül ki fog esni. A végül esetleg megmaradó töredékállományt, minthogy ez esetben kétségtelenül a legellenállóképebb részről van szó, megfelelően kell kezelni, mert ez természetes kiválasztódást mutatva, szabadon bocsátása esetén egy új zsidóság magjának tekinthető.” <http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/ww2/doksi/ng2586g.html>

⁷⁸ *Apfelbaum* 2/27

⁷⁹ *Auschwitz működik*, rendezte JELES András, Kaposvári Egyetem, Bálint Ház, 2012.

⁸⁰ ORBÁN Ottó, *Dal a teremtett világról* (2002); VÁRADY Szabolcs, *Öreg barátom* (2016)

⁸¹ *Apfelbaum* 7/83

⁸² *Apfelbaum* 2/80–81

⁸³ *Apfelbaum* 3/17: „az elképzelt fotón két teherautót, / négy BMW-t, öt kerékpárt, három / motort és húsz gyalogost számol össze.”; 3/31: „Fürtökben kecmergő villamosokkal / tetézett, tolongó körforgalom. [...] Adnak-vesznek, loholnak, olvasnak, / befektetnek, táncolnak, ölelkeznek / nők egymással is, fényes délelőtt.”

⁸⁴ *Apfelbaum* 3/14: „Orrát turkáló gyerek bámulja / a szvasztikát az aranykoszorúban. / A zászlót föltekero belügyes / viccelkedve kacsint a kamerába. [...] Nincs menetelés díszgyenruhában, / szónok sincs, filmpergést hallani csak.”

- ⁸⁵ *Apfelbaum* 3/13: „Egy írógépre zummolok – a felső / sorban, a 4 fölött, megemelten / a százalékjel van, az 5 fölött meg / az SS-rúna dupla-villáma.”
- ⁸⁶ *Apfelbaum* 3/33-35
- ⁸⁷ Wim WENDERS, *Írások, beszélgetések*, szerk. ZALÁN Vince, Bp., Osiris, 1999, 224.
- ⁸⁸ Az elbeszélő két szöveghelyen összekapcsolja a verses regény angyalait Wim Wenders *Berlin felett az ég* című filmjének két férfiangelával: 2/5; 3/33.
- ⁸⁹ *Apfelbaum* 2/37: „– Virágom, Orsi, szívem szakad meg, / kis nyuszikám! – így ökörködik Lencsi. / – Kisangyalom! – s minden angyal röhög.”; 7/4–5: „a vörös önkény- / uralom megdöntésének terve / megfogant, hál'Istennek... – Nem úgy értve...! – / Lenke tombolni kezd, mivel Charlie / vérlázítóan súgta a fülebe / az isteni aktus mibenlétét. [...] Ne kérdezd, Orsi, nem ismétlem el...!”
- ⁹⁰ *Apfelbaum* 7/89
- ⁹¹ *Apfelbaum* 2/35: „– De mért ezt nézzük akkor? – Lencsi biggyeszti, / s az égi királyira kapcsol át.”; 7/4–6: „Orsi, Lenke meg Charlie műbőr- / mappával kezükben fölsorakoznak. / Hangvillanás – és rázendítenek / angyali üdvözlőkre. [...] Viszont a felvételt muszáj folytatni.”
- ⁹² *Apfelbaum* 5/1: „Levetítik, s ami jön, végignézik:”
- ⁹³ *Apfelbaum* 2/39: „Orsi angyal éppen / fölsszissen: – Hisz ez nem nekünk való! / Habár Lenke még rá is förmed – Orsi, / át akard kapcsolni, komolyan?! – / ő nyomja máris a távirányítót, / mígnem elsötétül a jelenet.”; 5/3: „– Vészhelyzet – most elsőnek Charlie jelzi –, / kapcsoljunk át!”; 6/48: „Orsolya főnéni most utasítja / Charlie-t, hogy azonnal keverje le. / Utólag már minek?”
- ⁹⁴ *Apfelbaum* 4/62
- ⁹⁵ *Apfelbaum* 4/28–29: „Az Úr csak hallgat.”; „S az Úr nem tudja, mit mondjon, kihátrál: / – Az embernek megadtuk az esélyt...”; 4/58: „Urunk! Szavunkat hallod-e? – szólítja / Lenke is, Charlie is. [...] – Se kép, se hang? Nem válaszol? De kár...”; 4/63: „– Uram, te is csak...? – Mennydörgésbe fullad / szava. Az Úr nézi, nem szólal meg.”
- ⁹⁶ *Apfelbaum* 7/44, 49; vö. „Azt hiszem, legkésőbb 89 októberében valaki megparancsolta, hogy az összes védőangyal, aki csak Európában rendelkezésre áll, mind jöjjön az NDK fölé.” (Bedő Iván rádióriportja, 1999)
- ⁹⁷ *Apfelbaum* 5/2-3
- ⁹⁸ *Apfelbaum* 6/52-53
- ⁹⁹ *Apfelbaum* 6/54
- ¹⁰⁰ *Apfelbaum* 1/48: „De mi, hitetlenek csak / Isten nélkül felelhetünk. Úgy élünk, / hogy semmi célja nincs az életnek.”
- ¹⁰¹ *Apfelbaum* 5/8
- ¹⁰² ESTERHÁZY Péter, *Egyszerű történet vessző száz oldal – a Márk-változat* –, Bp., Magvető, 2014. A verses regény 2. részében is idéz a *Márk-változat*ból, a szöveg első mondatait, amire visszautal a 7. rész 81. strófájában. 7/81: 3, 14, 96, 68; 7/82: 19, 24, 43, 44, 96, 68, 83.
- ¹⁰³ Például a 2/49-ben olvasható, hogy Ádám megírta Évának: „velejéig antiszemita prezentáció” a Berlinben is bemutatott, teátrális hatásokkal dolgozó propaganda vándorkiállítás. Az elbeszélő ironikus megjegyzése („megcáfolhatatlan érvek ezrével”) a tárlat hamis, manipulatív koncepciójára utal, és erre a szellemi sötétség uralta tákolmányra Ádám „személyesen világított rá összes lámpájával”.
- ¹⁰⁴ *Apfelbaum* 5/22-23: „Elirigyeltel / Mefisztó kollégától, ez a mi / hallgatólagos megalapodásunk / hosszú távú – tán megbonthatatlan? – / rögzítése.”
- ¹⁰⁵ *Apfelbaum* 2/19-20, 82
- ¹⁰⁶ Vö. Faust utolsó monológja: „Millióknak nyitok tért, hol nem éppen / biztos a lét, de szabad és tevékeny. / [...] Igen! e nagy célért élet-halok csak, / s elmém e végső bölcsességre jut: / szabadság, élet nem jár, csak azoknak, / kiknek naponta kell kivívniuk.” Ádám bevallja: „Tudom, kevés vagyok, és lusta, gyöngö.” *Apfelbaum* 6/56
- ¹⁰⁷ *Apfelbaum* 6/55

¹⁰⁸ *Apfelbaum* 6/18-22

¹⁰⁹ Vö. *Apfelbaum* 2/65; 3/67; 6/57 (Cioran-idézet)

¹¹⁰ Emile M. CIORAN, *A bomlás kézikönyve*, ford. CZISZTER Kálmán, Bp., Atlantisz, 1999, 153-154.

